वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

मध्यमव्यायोगे सामाजिकी व्यवस्था

श्याम सुन्दरः[१]

साहित्यं समाजस्य दर्पणं भवति। यथा दर्पणे सम्पूर्णस्य मुखमण्डलस्य दर्शनं भवति। तथैव रूपकस्य दर्शनेन काव्यस्य पठनेन वा तत्कालीनसमाजस्य सम्पूर्णदर्शनावबोधः जायते। महाकवेः भासस्य त्रयोदशनाटकानि प्राप्यन्ते। तन्नाटकेषु तत्कालीनसमाजस्य सम्पूर्णं दर्शनं भवति। मध्यमव्यायोगनामकः एकांकी व्यायोगः भवति। व्यायोगः रूपकस्यैव भेदः भवति। मध्यमव्यायोगस्य दर्शनेन पठनेन वा भासकालीनसमाजे भिन्नजातीनां स्थितिः, समाजस्य विभिन्नेषु वर्गेषु परस्परं सामञ्जस्यम्, परिवार-सदस्यानां मिथः स्नेहः, जातिव्यवस्था, समाजे मातुर्स्थानाद्यनेकविषयाः परिलक्ष्यन्ते। अतः तत्कालीनपरिवेशे ब्राह्मण-क्षत्रियराक्षसानां स्थितिः, जातिपरिवर्तनव्यवस्था समाजे मातुः सर्वोच्चस्थानम्, परस्परस्नेहाद्यनेकविषयाः शोधपत्रेऽस्मिन् विविच्यन्ते।

संक्षिप्त-इतिवृत्तम् -

महाभारतस्यादिपर्वणि भीमसेनः हिडिम्बस्य वधं करोति तथा च हिडिम्बया साकं विवाहञ्च करोति एतदेव अस्याः कथायाः बीजम्। ऐतरेयारण्यके शुनः-शेपाख्यानमपि अस्याः भागभूतम्। अनया कथया इयं कथा विकसिता।

सूत्रधारेण भो! इति शब्दस्य श्रुतेन परिज्ञायते यत् एषः कश्चित् ब्राह्मणः एव पीड्यते। तदनन्तरं ज्ञायते यत् माढरसगोत्रीयः कश्चित् केशवदासनामकः ब्राह्मणः, कौशिकगोत्रीयः यज्ञबन्धुनामबन्धोः पुत्रस्योपनयनसंस्कारे भागग्रहीतुं गच्छति। तेन सह तस्य पत्नी त्रयः पुत्राश्च सन्ति। मार्गे घटोत्कचः आगच्छति। घटोत्कचं दृष्ट्वा ब्राह्मणस्य परिवारः बिभेति। किंकर्तव्यविमूढः परिवारः प्राणरक्षणार्थमुपायं चिन्तयति। पुत्रेषु प्रथमः वदति यत् समीपे कुत्रचित् पाण्डवाः वसन्तीति। परन्तु ते भीमम् आश्रमस्य परिरक्षणार्थं नियोज्य धौम्यमहर्षेः आश्रमं प्रति शतकुम्भयज्ञे भागं ग्रहीतुं गतवन्तः। सःभीमोऽपि व्यायामपरिशीलनाय दूरं गतवानिति ब्राह्मणाः अवगच्छन्ति। किंकर्तव्यविमूढदशायां प्राणरक्षार्थं प्रार्थयन्ति। परन्तु घटोत्कचः नाङ्गीकरोति। सः बलाबलोपायं कृत्वा पुत्रेषु एकं विहाय गन्तुमर्हति इति भणति। ब्राह्मणः स्वजर्जरशरीरं दातुमिच्छति परन्तु तस्य भार्या स्वप्राणदानेन स्वपातिव्रत्यं कुलञ्च रक्षितुमिच्छति। पितरि आपदागते सति ज्येष्ठेन पुत्रेण तार्यते इति स्वप्राणं समर्पयितुमिच्छति, परन्तु ज्येष्ठः पुत्रः पितुरिष्टः भवति,

---

[१] *शोधच्छात्रः, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः वेरावलम्, पंजीकरणसङ्ख्या-194, दूरभाषसङ्ख्या - 7275805420, अणुसङ्केतः -sss2035@gmail.com*

अतः मध्यमः प्राणं त्यक्तुमुद्यतः भवति। अन्ते पितरौ तत्तदभिष्टतमज्येष्ठ-कनिष्ठौ पुत्रौ त्यजतः इति ज्ञाते सति मध्यमः आत्मनः प्राणदानेन कुलं रक्षितुं सिद्धः। परलोकं गन्तुं सन्नद्धः सः घटोत्कचमपि अनुमन्यते।

यदा प्रत्यागमने विलम्बः करोति, तदा घटोत्कचः उच्चैः मध्यम इति बहुबारमाह्वयति तच्छ्रुत्वा भीमः समागच्छति। अहं मध्यम इति वदति। तदभ्यन्तरे ब्राह्मणकुमारेषु मध्यमोऽपि आगच्छति। घटोत्कचः तमनुगन्तुं वदति। तदा वृद्धः सर्वाः कथाः वदति भीमसेनं रक्षितुञ्च प्रार्थयति। भीमसेनः तान् प्राणसङ्कटात् मोचयति। तथा च युद्धानन्तरं तेन सह हिडिम्बायाः समीपं प्राप्नोति। हिडिम्बायाः साहाय्येन घटोत्कचः पितरं प्रत्यभिजानाति। ब्राह्मणाः अपि स्वबन्धोः गृहं गच्छन्ति। भीमस्य कुटुम्बसङ्गमोऽपि सफलो जायते। भरतवाक्येन कथा समाप्यते।

मध्यमव्यायोगदिशा तत्कालीनसामाजिकानां स्थितिः

समाजे ब्राह्मणानां स्थितिः -

मध्यमव्यायोगस्यावलोकनेन ज्ञायते यत् तदानीन्तनसमाजे ब्राह्मणाः सर्वोच्चस्थाने आसन्। ब्राह्मणानामुत्कर्षवर्णनमस्मिन् रूपके दरीदृश्यते। अतः भासः ब्राह्मणपक्षपाती कविरिति उच्यते। तदानीं सर्वापराधोऽपि ब्राह्मणः अवध्यः आसीत्। यथा -

सर्वापराधेऽवध्यत्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः ॥[२]

तत्रैव भीमस्य उक्तिरियम् -

''आर्य मामैवम्! क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम्। पूज्यतमः खलु ब्राह्मणः। तस्मात् मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि।''[३]

अतः ब्राह्मणाधिपत्यस्य सर्वोत्कर्षतायाः कालः भासस्य इति दृढयति मध्यमव्यायोगेति रूपकम्।

समाजे क्षत्रियाणां स्थितिः -

यद्यपि समालोचकाः भणन्ति यत् भासः ब्राह्मणोत्कर्षे सर्वान् अतिशेते तथापि मध्यमव्यायोगावलोकनेन न तथा सर्वथा वक्तुं शक्यते। यतो हि तेन समाजस्य सर्वैरपि पक्षाः विवेचिताः। तेन राक्षसेष्वपि सदाचारः व्यवस्थापितः।

तथैव क्षत्रियाणां गुणगौरववर्णने भासः श्रेष्ठः इति। कथायां मध्यमेति आह्वानेन भीमस्य प्रवेशः भवति। तस्य आकृतिवर्णनमेवं करोति भासः घटोत्कचमुखेन -

---

[२].म. व्या. श्लो. सं. 3.4

[३]. म. व्या. पृ. 63, भावबोधिनीटीका

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभयनः स्निग्धगम्भीररकण्ठो
बभ्रुभ्रूश्येनवासो द्विरदपतिहनुर्दीप्तविश्लिष्टवेशः।
व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिर्लम्बपीनांसबाहुः
सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः॥[४]

यद्यपि ब्राह्मणसर्वोत्कर्षतायाः कालः तथापि भासः क्षत्रियद्वारैव ब्राह्मणान् रक्षयति। क्षत्रियाः स्वप्राणैरपि ब्राह्मणरक्षणं कर्तुमिच्छन्ति। यदा भीमसेनः घटोत्कचं पुत्रत्वेन अभिधीयते तदा घटोत्कचः पृच्छति - कथं कथं तव पुत्रोऽहम्? तस्मिन् समये भीमस्य उक्तिरियं श्रेष्ठक्षत्रियत्वं प्रतिपादयति। यथा - **''सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते। अत मयाऽभिहितम्।''**[५]

क्षत्रियाः न केवलं युद्धे समर्थाः अपितु ते मन्त्रविद्यामायापाशादिषु अपि पारङ्गताः आसन् - **''अस्ति महेश्वरप्रसादलब्धो मायापाशमोक्षो नाम मन्त्रः।''**[६]

अतः न केवलं ब्राह्मणाः अपितु क्षत्रियाः अपि श्रेष्ठाः आसन् तदानीन्तनसमाजे इति पुष्णाति इदं रूपकम्।

राक्षसानां स्थितिः -

''जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण''[७] इति द्योतयति यत् सदाचारः राक्षसेषु अपि आसीत्। राक्षसाः अपि व्रतपूजापाठादिकं कुर्वन्ति स्म। यतो हि घटोत्कचः मातुः उपवासनियोगार्थं नरम् आनेतुम् आगच्छति। यथा - घटोत्कचः - ''अस्ति मे तत्र भवती जननी। तयाहमाज्ञप्तः पुत्र। ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन् जनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यनितव्य इति। ततो मयाऽसादितो भवान्।''[८] सः घटोत्कचः राक्षसोऽपि जानाति यत् अस्यां पृथिव्यां ब्राह्मणाः पूज्याः इति। यथा - घटोत्कचस्य उक्तिरियम् -

जानामि सर्वत्र सदा च नाम द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम्।
अकार्यमेतच्च मयाद्य कार्यं मातुर्नियोगादपनीत शङ्कम्॥[९]

---

[४]. *म. व्या. श्लो. सं. 26*
[५]. *म. व्या. पृ. 64, भावबोधिनीटीका।*
[६]. *म. व्या. पृ. 75, भावबोधिनीटीका।*
[७]. *म. व्या. पृ. 79*
[८]. *म. व्या. पृ. 27*
[९]. *म. व्या. श्लो. 9*

हिडिम्बा अपि स्वपुत्रं शिक्षयति यत् अरे! उन्मत्तक इमे तव मम च दैवतम्। अतः पितरम् अभिवादय। यद्यपि हिडिम्बा जात्या राक्षसी आसीत् अतः मांसभक्षणं तस्याः जातेर्लक्षणं तथापि तस्यां करुणादयः अनेके गुणाः आसन् राक्षसानां करुणादयः गुणाः -

अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने।
जातकारुण्यया देवि! सन्तापो नाशितस्त्वया॥[१०]

अतः भासकालीनसमाजे राक्षसेष्वपि दया-सदाचार-उपवासादयः गुणाः ब्राह्मणादीनामिव आसीदेव।

समाजे मातुः स्थानम् -

तदानीन्तनकाले समाजे मातुः स्थानं सर्वोच्चं सर्वोत्कृष्टञ्चासीत् मातुराज्ञा पितुराज्ञापेक्षया बलवती आसीत् यथा घटोत्कचस्य उक्तिरियम् -

मुच्यतामिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिता।
न मुच्यते तथा ह्येष गृहीतां मातुराज्ञया॥[११]

घटोत्कचस्योक्तिरियं भीमसेनमपि पुष्णाति -

माता किल मनुष्याणां दैवतानां च दैवतम्।
मातुराज्ञां पुरस्कृत्य वयमेतां दशां गताः॥[१२]

अतः सुस्पष्टः यत् भाससमये समाजे मातुः उच्चस्थानम् आसीत्।

समाजे पुत्रवात्सल्यम् -

सर्वस्मिन्नपि युगे समाजः पुत्रवत्सलः एव भवति। तदानीन्तनसमाजोऽपि पुत्रवत्सलः आसीत्। पितापुत्रवात्सल्यमितरेषु संस्कृतकाव्येषु नाटकेषु वा नाधिकं लभ्यते। यद्यपि शाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्के पितापुत्रीस्नेहमविस्मरणीयम्। तथापि मध्यमव्यायोगे पितुः पुत्रं प्रति वात्सल्यमद्भुतमस्ति। अत्र घटोत्कचदर्शनेन तस्य पुत्रत्वेन अभिज्ञानात् पूर्वमेव भीमसेने सहजवात्सल्यं प्रस्फुटीभवति। पुत्रः इति अभिज्ञानानन्तरं तु तद्वात्सल्यं देदीप्यते। शिशुं दृष्ट्वा यादृशी चेष्टा पितुः अन्तरङ्गे जायते सैवात्र भीमसेने अपि उद्भूता। तस्य वीरतां दृष्ट्वा सः मुदितो अभिमानी च भवति - ''भो सुयोधन! वर्धते खलु ते शत्रुपक्षः कृतरक्षो भव'' इति। भीमः अत्र सर्वथा लौकिकसाधारणश्च पिता वर्तते। परन्तु सर्वेऽपि पुत्राः तुल्याः इति

---

१०. म. व्या. श्लो. 49
११. म. व्या. पृ. श्लो. 36
१२. म. व्या. श्लो. 37

विश्वासं भग्नं करोति भासः। ज्येष्ठमिष्टतमं पिता कनिष्ठमिष्टतमं मन्यमाना माता च भवतः। तयोर्मिथः पित्रोरनिष्टः कस्याहं प्रियः'' इति निःसहायावस्थायां भवति मध्यमः तेन अस्माकं मनः खिद्यते। यथा - ''यथार्यो ज्येष्ठमिच्छति तथाऽहमपि कनिष्ठमिच्छामि।''[१३]

न केवलं पुत्रवत्सलाः अपितु भ्रातृषु स्नेहोऽपि द्रष्टुं शक्यते अस्मिन् रूपके यदा प्रथमः पुत्रः कुलं रक्षितुं प्राणान् त्यक्तुमिच्छति तदा द्वितीयस्य पुत्रस्य उक्तिरियं द्रष्टव्या -

ज्येष्ठः पुत्रः कुले लोके पितृणां च सुसंप्रियः।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरुवृत्तिमनुस्मरन्॥[१४]

तदानीं समाजे भ्रातृषु ज्येष्ठभ्रातुः स्थानं सर्वोच्चम् आसीत्। पितुः परलोकगमनान्तरं सैव अनुजान् परिपालयति रक्षति च। यथा -

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्राह्मणादिभिः।[१५]

यथा -

आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते।[१६]

एवं मध्यमव्यायोगावलोकनेन परिलक्ष्यते यत् समाजे भ्रातृणां परस्परस्नेहः, ज्येष्ठपुत्रस्य च सर्वोच्चस्थानमासीत्।

जातिपरिवर्तनव्यवस्था -

यथा अस्मिन् वर्तमाने युगे धर्मपरिवर्तनस्य व्यवस्था दरीदृश्यते प्रायः तथैव तदानीन्तनसमाजे जातिपरिवर्तनस्य व्यवस्था आसीत्। वस्तुतः युगेऽस्मिन् धर्मपरिवर्तनं तु कुर्वन्ति जनाः परन्तु जातिपरिवर्तनन्तु नैव दरीदृश्यते। परन्तु तस्मिन् युगे जातिपरिवर्तनं तु भवति स्म। अस्मिन् प्रसङ्गे इदं ज्ञातव्यं भवति यत् महाकविभासः केरलीयः आसीत्। केरलः भगवता परशुरामेण सुस्थापितं राज्यम्। अतः क्षत्रियहीनं राज्यं केरलम्। परन्तु राजकार्यसञ्चालानार्थं क्षत्रियाणाम् आवश्यकता भवति एव। अतः सुयोग्याः जनाः क्षत्रियाः जायन्ते स्म।

यतो हि राजकार्यं क्षत्रियैः सञ्चालनीयम् इति नियमः। अतः क्षत्रियान् निर्मातुम् अन्येभ्यः अक्षत्रियेभ्यः वर्णेभ्यः शतकुम्भं नाम यज्ञं कृत्वा वर्णपरिवर्तनं विधीयते स्म।

---

१३. म. व्या. पृ. 37
१४. म. व्या. श्लो. 17
१५. म. व्या. श्लो. 18
१६. म. व्या. श्लो. 19

अतः केरले राजानः एतादृशाः क्षत्रियाः एव। केरले प्रसिद्धः अयं यज्ञः, एतादृशीं परम्परां जानाति अयं कविः अतः केरलीयोऽयमत्र न संशयः।

परन्तु अत्र केवलम् अन्यवर्णेभ्यः क्षत्रियाणां निर्माणस्य प्रमाणं लभ्यते तस्य कारणमपि परिज्ञायते यत् भगवान् परशुरामः सर्वान् क्षत्रियान् नाशितवान्, अतः केरलभूमिः निश्क्षत्रिया जाता। अतः राजकार्यसञ्चालनार्थं क्षत्रियाणाम् आवश्यकता जाते सति शतकुम्भयज्ञकार्येण क्षत्रियाः निर्मीयन्ते स्म। परन्तु अन्येभ्यः वर्णेभ्यः क्षत्रियविहाय अन्यजातेः निर्माणस्य प्रमाणं न गोचरं भवति।

उपसंहारः -

दृश्यकाव्येषु भासविरचितानि पञ्चैकाङ्किरूपकाणि सन्ति। तेषु मध्यमव्यायोगः लघुतरं भवति महाभारतस्य आदिपर्वणि अन्तर्भूता कथा अस्य रूपकस्य आधारभूता। अतः न केवलं भासस्य समये या सामाजिकी व्यवस्था आसीत् केवलं तस्यैव वर्णनमत्र वर्णितम् अपितु इतिवृत्तपरिष्कारार्थं परिकल्पनापि भासप्रतिभायाः द्योतका भवति।

भासः तथा च तत्कालीनसमाजे या व्यवस्था आसीत् तस्य चारुवर्णनमत्र कृतम्। भासकालीनसमाजः ब्राह्मणाधिपत्यस्य सर्वोत्कर्षकः कालः आसीत् इत्यपि वक्तुं शक्यते। ब्राह्मणाः समाजे शीर्षे आसन्, सर्वापराधोऽपि अवध्यः आसीत्। अतः भासः ब्राह्मणपक्षपाती कविः इत्यपि उच्यते। क्षत्रियाः स्वप्राणदानेनापि ब्राह्मणान् रक्षितुं वाच्छन्ति, तदेव तस्य धर्मोऽपि इत्यपि भासः भीमसेनस्य मुखेन प्रतिपादयति।

ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन सममधःस्थितानां जनानामपि गुणगौरववर्णनमत्र व्यायोगे अवलोक्यते। अतः अस्य रूपकस्य मुख्योद्देश्यं ब्राह्मण-दलितयोर्मध्ये समाजे सामंजस्य स्थापनम्, तथा ब्राह्मणसंस्कृतेः एवञ्च वनवासिसंस्कृतेश्च मध्ये संवादसंयोजनम्। अतः आधुनिकयुगेऽपि एषः सामञ्जस्यम् उपकारीति।

राक्षसेष्वपि पूजा-मन्त्र-उपवासादीनां विधानमासीत्। भीमसेनस्य हिडिम्बां प्रति उक्तिः - जात्या राक्षसी न समुदाचारेण इति तदेव द्योतयति।

पुत्रवात्सल्यतायाः अद्भुतोदाहरणं लभ्यते अस्मिन् रूपके। पितुः पुत्रं प्रति वात्सल्यम् अन्यसंस्कृतरूपकेषु नाधिकं प्राप्यते यथात्र। भीमसेनः घटोत्कचस्य दर्शनेनैव तं पुत्रत्वेन जानाति प्रत्यभिज्ञानात् पूर्वमेव सः तस्मिन् सहजवात्सल्यम् अन्तरङ्गेऽनुभवति। वृद्धब्राह्मण-ब्राह्मण्योरपि पुत्रवात्सल्यमत्र अनुभवितुं शक्यते। तयोः पुत्रं प्रति वात्सल्यं स्वप्राणेभ्योऽपि अधिकं वर्तते।

कुटुम्बसङ्कल्पनायाः आधारः अपि लभ्यते अत्र। परिवारे मातुराज्ञा अधिका बलवती आसीत्। 'न मुच्यते तथा ह्येष गृहीतो मातुराज्ञाम् इति। अतः कुटुम्बसङ्कल्पनस्य वास्तविकं स्वरूपं वर्णितमत्र।

अतः संक्षेपेण वक्तुं यत् महाकविः भासः सामाजिकव्यवस्था कुटुम्बसङ्कल्पना ब्राह्मण-वनवासिनोः संस्कृतेः सामञ्जस्य स्थापना, पिता-पुत्रयोः आदर्शादि अनेकविषयाणां समायोजने अस्मिन् रूपके सफलो वर्तते इति।

सन्दर्भग्रन्थ-सूची

- महाकविभासः, व्याख्याकारः मिश्रः, पं-श्रीरामजी, *मध्यमव्यायोगः,* चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, 2017.
- महाकविभासः, सम्पादकः मालवीयः, सुधाकरः, *मध्यमव्यायोगः,* चौखम्बाकृष्णदासअकादमी, वाराणसी, 2010.
- श्रीविश्वनाथकविराजः, व्याख्याकारः सिंहः, डॉ.-सत्यव्रतसिंहः, *साहित्यदर्पणः,* चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, 1970.
- द्विवेदी कपिलदेव, *संस्कृतनिबन्धशतकम्,* विश्वविद्यालय-प्रकाशनम्, वाराणसी, 2013.

~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~